

*İslam SADIQ
AMEA Folklor İnstitutu,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
islam-sadiqli@rambler.ru*

ŞUMER VƏ TÜRK FOLKLORUNDA SU MOTİVİ

Xülasə

Şumer və türk folklorunda çoxsaylı ortaq motivlər mövcuddur. Onların arasında su ilə ilgili motivlər geniş yer tutur. Dünyanın başlanğıcı, yaranması haqqında motivlər tamamilə bir-birinin eynidir. "Dirilik suyu" motivi xüsusilə maraqlıdır. "Dirilik suyu" motivi türk folklorunda geniş yayılmışdır. Bu sudan içənlər ölməz olurlar. Ölülər bu suyun köməyi ilə dirilirlər. Eyni motivə Şumer folklorunda da rast gəlinir. Sevgi-məhəbbət tanrıçası İnanna yeraltı dünyaya enir, orada bacısı Yereşkiqal tərəfindən öldürülür. Bu zaman yer üzündə həyat sönür. Müdriklik tanrısı Enki həyatı xilas etmək üçün Kurqar və Qalatur adlı iki canlı yaradır. Onlardan birinə "dirilik otu", digərinə "dirilik suyu" verib İnannanı diriltmək üçün yeraltı dünyaya göndərir. Kurqar və Qalatur "dirilik otu" və "dirilik suyu" ilə İnannanın bədəninə toxunurlar. İnanna dirilir və yer üzünə qayıdır. Məqalədə Şumer və türk folklor örnəkləri əsasında bu motiv geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: şumer, türk, folklor, su, motiv, Xəzər, Absu, Xaoma

WATER MOTIF IN THE SUMERIAN AND TURKIC FOLK-LORE

Summary

There are a lot of shareholder motives in the Sumerian and Turkic folk-lore. Motives connection with water are taking wide place between them. Motives about origin, beginnings of world are the same one-another. Especially, motif "Water of life" rouse interest. Motif of the "Water of life" was wide spreaded in the turkic folk-lore. Who drinks from this water became immortal. Corpses comes to life with the help of this water. The same motives come across in the sumerian folk-lore too. Inanna came down to the underground world, was killed by own sister Arashkiqal. Two creature by name Goorgar and Galatooor creating by the Ankin was sent to the underground world. One of them with grass of life, another with water of life are touching to the Inanna's body. Inanna come's to life and returns from the underground world. In the article this motif was learned in the wide form.

Key words: Sumerian, Turkic, folk-lore, water, Caspian, Absu, Chaoma

МОТИВ ВОДЫ В ШУМЕРСКОМ И ТЮРКСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

В шумерском и тюркском фольклоре имеются многочисленных подобный мотивов. Среди них большое место занимают мотивы, связанные с водой. Совершенно идентичны мотивы о начале света, о его создании в шумерском и тюркском фольклоре. Особый интерес вызывает мотив «вода жизни». Мотив «вода жизни» широко распространен в тюркском фольклоре. Выпивающие от этой воды станут бессмертными. С помощью этой воды воскрешаются мертвые. Подобный мотив встречается и в шумерском фольклоре. Богиня любви Инанна спускается в подземный мир, тут родная сестра Иерешкал убивает ее. В то время жизнь в этом мире остается перед угрозой. Бог мудрости Энки создает два существа под названиями Кургар и Галатур с целью спасения жизни. Отдав одному из них «траву жизни», другому «воды жизни», посылает их в подземный мир для воскрешения Инанны. Кургар и Галатур касаются к телу Инанны с «травой жизни» и «водой жизни». Инанна оживляется и возвращается в свет. В данной статье этот мотив исследован в широком масштабе.

Ключевые слова: шумер, тюрк, фольклор, вода, мотив, Каспий, Абсу, Хаома

Şumer epik mətnləri bu günə qədər nə Türkiyədə, nə Azərbaycanda, nə də digər türk ölkələrində yetərincə öyrənilməmişdir. Halbuki, Şumer və türk folklorunda çoxsaylı ortaq süjetlər, motivlər və obrazlar var. Onların əksəriyyəti ya tamamilə eynidir, ya da bir-birindən çox az fərqlənir. Bu motivlərin ən qədimləri su ilə bağlı olub, dünyanın yaranması haqqındakı şumer və türk mətnlərində saxlanılmışdır. Öncə demək lazımdır ki, hər iki xalqın miflərində dünyanın yaranma modeli tamamilə üst-üstə düşür. Bu miflərdə su motivini diqqəti xüsusilə cəlb edir. Şumer və türk epik mətnlərindən aydın görünür ki, dünya ilk dəfə sudan ibarət olmuşdur. Türklərin “Yaradılış” dastanı belə başlayır: “Daha heç bir şey yoxkan – Tanrı Qara xan”la su vardır. Qara xandan başqa görün, sudan başqa görünən yoxdu” (Böyük 43). Burada hələ dünyanın yaranmadığı çox əski dövrlərin təsviri verilmişdir. Cümlədən aydın görünür ki, başlanğıcda dünya yalnız sudan ibarət olmuşdur. Sudan və Tanrı Qara xandan başqa heç nə mövcud deyildir. Dastanın mətnindən bəlli olur ki, dünyanı Tanrı Qara xan yaratmışdır. Onun göstərişi ilə suyun dibindən torpaq çıxarılmışdır. Hər şey sudan yaradılmışdır.

Şumer mətnlərində də eyni mənzərənin şahidi oluruq. Həmin mətnlərdə də başlanğıcda kainatın yalnız sudan ibarət olduğundan danışılır. Orda da su və Tanrı var. Başqa heç nə yoxdur. Dünya yaradılarkən Absu dənizi göydən ayrılır və yerə endirilir. Dünya Absu dənizinin dibindən torpaq çıxartmaqla yaradılır.

Burada Absu dənizinin adının semantik açımına diqqət yetirmək lazımdır. Absu şumer dilində göy dənizi, səma dənizi deməkdir. Ab-göy, səma, su-dəniz

anlamlandır. Şumer dilindəki su sözü əksər türk dillərində öz ilkin anlamını indi də saxlamışdır. Bilmək lazımdır ki, başlanğıcda dəniz, göl, çay olmadığından yalnız su sözü işlədilmiş, su ilə bağlı hər şeyə su deyilmişdir. Ab sözünün göy, səma anlamı da əksər türk dillərində göy rəngin adı çalanın adında saxlanmışdır. Hazırda Azərbaycanda da göy, mavi rəngin bir çalanına abı deyilir.

Alman alimi Erix Seren Absu dənizinin indiki Xəzər dənizi olduğunu söyləmişdir. Bu yöndə mən də araşdırmalar apardım və Absu dənizinin doğrudan da indiki Xəzər dənizi olduğunu təsdiqləyən yeni arqumentlər üzə çıxardım. Bunlardan biri çox böyük önəm daşıyır. Bu da Xəzər dənizinin bir çox qaynaqlarda Absiqun /Abesqun/ Absugün adlanmasıdır. XI yüzillikdə yaşamış böyük türk ensiklopedik alimi Mahmud Kaşğarının "Divanü-lügət-it-Türk" əsərində Xəzərin adı Abisgün/Absugün kimi göstərilmişdir (Kaşğari 2006, III c.152). Burada gün sözü Günəş tanrısının adı ilə bağlıdır. Şumer mətnlərində verilən bilgilərə görə, Xəzər hölgəsini günəş tanrısı Utu himayə etmişdir. Bütün variantlarda adın kökündə Absu olduğu kimi saxlanmışdır. Absu adının türk dilində semantik açımı və onun Xəzər dənizi ilə eyniləşdirilməsi şumer və türk xalqlarının qan qohumluğunu, etnogenetik bağlılığını söyləmək üçün tutarlı dəlillərdir.

Şumer və türk folklorunda su ilə bağlı rast gəlinən ortaq motivlərdən biri də dirilik suyudur. "İnannanın yeraltı dünyaya enməsi" adlı Şumer poemasında İnanna yeraltı dünyaya gedir. Bacısı Yereşkiqal onu öldürüb çəngəldən asdırır. İnanna anaların himayəçisi, sevgi, məhəbbət, məhsuldarlıq, uşaq doğumu tanrısı olduğuna görə, onun yoxluğu həyatı büsbütün dəyişdirir. Məhsul olmur, qıtlıq yaranır. İnannanın yardımçısı Nişubur müdriklik tanrısı Enkinin yanına gəlir, İnannanın taleyi haqqında ona xəbər verir. Tanrı Enki hər şeyi bilirdi. O Kurqar və Qalatur adlı iki varlıq yaradır. Birinə dirilik suyu, digərinə dirilik otu verib onları İnannanı diriltmək üçün yeraltı dünyaya göndərir. Kurqar və Qalatur yeraltı dünyaya gədirlər. Enkinin öyrətdiyi kimi hərəkət edir, İnannanın meyidini çəngəldən düşürürlər. Biri dirilik otu, digəri dirilik suyu ilə onun bədəninə toxunur. Bu zaman İnanna dirilir, ayağa durur. Bu səhnə poemada belə təsvir edilmişdir:

Qalatur və Kurqar Enkinin sözlərini öyürlər.

Yeraltı dünyanın qapısında

Milçək kimi uçurlar.

Qapının oxuna ilan kimi sarırlar.

Doğan ana dölün ununda.

Yereşkiqal uzanıb və pusur.

Onun ağ budlarını örtməyib paltarı.

Onun döşləri fincan kimi açıqdır.

Birdən inildəyir: "Mənim yazıq qarnım".

"Bizim ağamız, bu sənsən, kim incidir,
Sənin yazıq qarnını" – dedilər.

Birdən inildəyir: "Mənim yazıq üzüm".

“Bizim ağamız, bu sənsən, kim incidir
Sənin yazıq üzünü” – dedilər.
“Siz kimsiniz, hardan gəlmisiniz?”
“Dediniz: “Mənim qarımdan sənin qarına”.
Dediniz: “Mənim üzümdən sənin üzünə”.
Əgər siz tanrısınız – söz deyərəm,
Əgər siz insansınız – tale ilə mükafatlandıraram”
Göyün qəlbilə, yerin qəlbilə onu öydülər.
Yerin təkinin qəlbilə öydülər onu.
Çayın suyunu verirlər onlara,
Onlar götürmürlər”.
Zəmilərin taxılını verirlər onlar
Onlar götürmürlər”.
“Çəngəldəki meyidi ver” – dedilər onlar.
Işıqlı Yereşkiqal Kurqar və Qalatura deyir:
“Bu bədən sizin xanımındır”.
“Bu bədən bizim ağamızındır, ver” – dedilər.
Meyidi çəngəldən götürdülər.
Biri dirilik otu ilə, ikincisi dirilik suyu ilə
Toxundu onun bədəninə.
İnanna qalxdı.
İnanna yeraltı dünyadan çıxdı (Antologiya 1997,147).

Bu poemada dirilik suyu haqqında dolğun bilgi verilmişdir. Ayrı-ayrı türk xalqlarının folklor örnəklərində dirilik suyu motivinə tez-tez rast gəlinir. Azərbaycan folkloru da bu motivlə çox zəngindir. “Koroğlu” dastanındakı Qoşabulaq da dirilik bulağıdır. Koroğlu onun suyundan içməklə və yuyunmaqla həm aşılıq və şairlik, həm güc-qüvvət, həm də ölməzlik qazanmışdır.

“Vəfalı at” adlı Azərbaycan nağılında at ağızı dolu su gətirib onu ölmüş Məlik Cümşüdün ağızına tökür. Məlik Cümşüd asqırıb dirilir və ayağa qalxır (Azərbaycan 1982, 50).

“Pərilər padşahının qızı” adlı digər Azərbaycan nağılında div pərilər padşahının qızına aşiq olur. Qız onunla evlənməyə razılıq vermir. Div hirsənib qızın başını bədənindən ayırır, başı hovuzun üstündəki ağacdən asır, bədənini isə qucağında öz imarətinə aparıb bir taxtın üstünə atır.

Bütün bunları göərən Məlik Soltan Div göyə qalxandan sonra gizləndiyi yerdən çıxaraq ağacdən asılan başı götürüb bədənə birləşdirir və meyidin üstünə dolçadakı sudan səpib, onu dirildir (Azərbaycan 2006,171). Nağılın məzmunundan aydın görünür ki, dolçadakı su “dirilik suyu” olmuşdur. Məlik Soltan onun vasitəsilə ölmüş qızı diriltmişdir.

Qaqauzların "Qızıl at" nağilində padşah haqsız yerə öz qızını öldürür, oğlu Toduru cəlladlara verir ki, onun boynunu vursunlar. Todur sağ qalır, axırda dirilik suyu səpərək bacılarını dirildir (Qaqouz 1996,134).

Buryatların "Abay Gizir Xubun" dastanında qəhrəman Abay Gizir üç bacını xilas etmək üçün zəhərli sarı ilanla vuruşur, ilan onu ölümcül yaralayır və o huşunu itirir. Qızlar Abay Giziri əvvəlcə 7 bulağın suyu ilə yuyurlar. Sonra onu 9 bulağın diri (canlı) suyu ilə yuyurlar və qəhrəman ayılır (Abay 1961,107). Məndən aydın görünür ki, 9 bulağın suyu da "dirilik suyu"dur.

Başqırdların "Ural Batır" dastanının süjeti demək olar ki, dirilik suyunun axtarışı üzərində qurulmuşdur. Ural Batır insanları ölümdən qurtarmaq üçün Əzrəkini axtarır. Ayın qızı Humayla rastlaşır. Ural Batır burada məqsədini Humaya açır:

Mən elə bilirəm
Belə bir qüvvə var--
Gözlə görünməz .
Deyirlər onu heç kim
Heç yerdə görməyib.
Zalım Əcəl-onun adı belədir.
Onunla hesab çəkmək,
İnsanların canını ondan
Birdəfəlik qurtarmaq istəyirəm
(qeroiçeskiy1975, 88).

Humay Ural Batırın fikrini bəyənir. Ona "dirilik suyu"nun sirrini öyrədir və yerini deyir:

Dünyada ölmədən yaşamaq üçün,
Torpağa gömülməmək üçün
Suyu canlı bir bulaq var.
Kimsə bilmir onun yerini.
Onu divlər padşahı saxlayır.
(qeroiçeskiy1975, 88).

Humay "dirilik suyu"nun yerini də, onu əldə etməyin yolunu da Ural Batıra öyrədir və hətta anası Ayın bağışladığı Ağboz atını da ona verir.

Türk xalqlarının folklorunda "dirilik suyu" bir çox hallarda ağac şirəsi kimi qarşımıza çıxır. Altayların "Maday Qara" dastanında Maday Qara körpə oğlunu ağacdən asır, ağac uşağı öz şirəsiylə bəsləyib böyüdür, onu ölməyə qoymur. Uşaq böyüyüb qəhrəman olur. Uşağın qəhrəman kimi böyüməyinə əsaslanıb demək olar ki, buradakı ağac şirəsi "dirilik suyu"nun eynidir. Çünki burada ağac şirəsi uşağı, birinci növbədə, ölümdən qurtarır.

Şirəsi insanlara ölməzlik verən ağac obrazına türklərin qədim abidəsi olan "Avesta"da da rast gəlinir. "Avesta"dakı bu ağac həyat və əbədiyyət ağacı adlanır. M.H.Təhmasibə görə, "Avesta"dakı Berezant dağı Azərbaycanda Elbura adı ilə tanınan Elbrusdur. Günəş dünyam bu dağdan seyr etməkdədir. Onun cə-

nub ətklərində yerləşən Vuruqaş isə Kaspi-Xəzər dənizidir. Haqqında danışılan həyat və əbədiyyət ağacı da həmin bu səmavi su qaynağının suyu ilə qidalanır (Təhmasib 1946,82; Təhmasib 1945,94-95). Z.A.Raqozina da Xəzərin dünya okeanı olduğunu, bu dənizin "Avesta"da Vuru-Kaşan adlandığını yazmışdır (Raqozina 1903,77). Y.V.Çəmənşəminli yazırdı ki, Kür və Araz çayları arasında yaşayan xalqın inamına görə, "Avesta"dakı Naara ağacı "Kürqəsb" dənizində bitib, bütün təbiətə ruh verərmiş. B.Abdulla yazır ki, Yusif Vəzirin öz ehtimalına görə, Kürqəsb dənizi bizim bu gün tanıdığımız Xəzərdir (Abdulla 1981,15). "Avesta"dən bəlli olur ki, Simurq quşu dənizdə bitmiş bir ağacın başında yaşayır. İsmayıl Öməröglü yazır ki, bu dəniz Xəzər dənizi, həmin ağac isə Xəzər dənizinin ortasındakı Xaoma-həyat ağacıdır (Vəliyev 2005,51). Xaoma həm tanrının, həm də ağacın adıdır (Faruq 1992,326). Onun şirəsi insanlara əbədi həyat, ölməzlik verir.

"Oğuznamə"nin uyğur variantında Oğuz Kağana ası çıxan Urum Kağanın qardaşı oğlu Oğuz Kağana deyir:

Bizim xoşbəxtliyimiz sənin
xoşbəxtliyindir, bizim soyumuz
Sənin nəsil ağacının
budəğidir. Tanrı sənə
böyük yer tapşırıb (Oğuznamələr 1993,22).

Bu şeir parçasındakı "nəsil ağacı" Şumer miflərindəki "Dirilik ağacı"nın bir qədər aydın ifadə edilmiş obrazından başqa bir şey deyil.

"Oğuz Kağan" dastanının bir yerində göl və ağacdan danışılır. Dastanda deyilir: "Yenə bir gün Oğuz Kağan ova getdi. Önündə bir göl, ortasında bir ağac gördü. Bu ağacın kovuğunda bir qız vardı, yalnız otururdu. Çox gözəl bir qızdı" (Oğuz 1988, 26).

"Oğuz Kağan" dastanından gətirdiyimiz misaldakı göl və onun ortasındakı ağac da özündə güclü bir gerçəyi yaşatmaqdadır. Ancaq bu günə qədər o göl və ağac obrazları ilə nəyin kodlaşdırıldığı açılmamışdır. Qaynaqların araşdırılması göstərir ki, dastandakı göl Xəzər dənizidir. Onun ortasındakı ağac da məhz "Dirilik Ağacı"dır. Onu "Dünya ağacı" da adlandırırlar.

"Dirilik Ağacı"nın- "Dünya Ağacı"nın Xəzər dənizi ilə bağlılığını təsdiqləyən faktlar çoxdur. Sibir şamanlarının "Dünya Ağacı"nın üzü həmişə cənuba baxır. Bu, onların cənubu öz əcdadlarının vətəni saydıqlarını ifadə edir. Cənub deyəndə Azərbaycan və Xəzər dənizi nəzərdə tutulur (Kaqarov 1928,331). XX yüzilliyin 20-ci illərində Sibir xalqlarındakı qartal kultunu araşdıran L.Y.Şternberq qısaca olaraq "Dünya Ağacı" obrazına da toxunmuş, onun kökünü Sibirdə deyil, ondan çox-çox uzaqlarda – Xəzər dənizinin sahillərində axtarmağı məsləhət görmüşdür (Şternberq 1925, 728,737-738).

"Dirilik suyu"nun ağac şirəsindən başqa bir şey olmadığını, həmin ağacın Xaoma adlandığını və Xəzər dənizində yerləşdiyini bir çox tədqiqatçılar da söy-

ləmişlər. Bu ağac haqqında alman alimi Erix Serenin verdiyi bilgiler maraqlıdır. O yazır ki, İran miflərindəki "bütün toxumların ağacı", "bədbəxtliklərin qanımı" ağacı, "xeyirxah və güclü müalicə vasitələri ağacı" Xəzər dənizinin ortasındadır. İkinci ağac da Xəzər dənizindədir (şübhəsiz, bu dəniz başlanğıcda "göy dənizi, "səma dənizi" adlanmışdır) və Xaoma Qokard (yaxud Qao Kerena) adlanır. Daim bu ağacın ətrafında üzən balıqlar onu pis ruhlardan qoruyur. Yerdəki sarı ağacın mifik proobrazı olan Xaoma bütün müalicə keyfiyyətlərinə malikdir və ölənlər dirilərkən onlara ölməzlik bəxş edən içilən şirəsi var" (Erix 1976,124).

Burada Xaoma ağacının şirəsinin məhz "dirilik suyu" olduğu və insanlara ölməzlik verdiyi açıqca söylənmişdir. Mətdədəki İrani fars kimi başa düşmək lazım deyil. Erix Seren bunu indiki coğrafi ərazi kimi göstərmişdir. İndiki İranın böyük bir ərazisi isə Azərbaycandır. Motiv türk folkloruna məxsusdur. E.Seren burada bir çox həqiqətlərin üstünə işıq salacaq maraqlı ipucu vermişdir. Bunların ən önəmlisi yuxarıda deyildiyi kimi, Xəzər dənizinin Şumer qaynaqlarında Absu dənizi ilə eyniləşdirilməsidir. Şumer mətnlərinə görə, Enki ilk insanı Absu-Xəzər dənizinin qırağında yaratmışdır. Şumerin "Dirilik ağacı"nı Enkinin oğlanları Dumuzu və Ningişizid, Xəzər dənizindəki dirilik şirəsi verən Xaoma ağacını balıqlar qoruyurlar. Balıq Enkinin ləqəbidir. Enki və balıq paralelləri də bir-birini yaxşı tamamlayır. Şumer mətnlərinə görə, balıqları tanrı Enki yaratmışdır və onları himayə edir, qoruyur. Şumerin "Dirilik Ağacı" həyatın həm başlanğıcını, həm də davamını təmsil edir. Xəzər dənizindəki Xaoma ağacı "bütün toxumların ağacı" adlanır. Onun mənası da "həyat verən ağac" deməkdir. Hər şeyin yaranması bir toxumla bağlıdır. Sözlün "ha" morfemi Enkinin başqa bir adı olan Haya ilə üst-üstə düşür. Haya həyat yaradan anlamına uyğun gəlir. Göründüyü kimi, Şumerin "Dirilik ağacı" ilə Xəzər dənizindəki Xaoma ağacının funksiyası eynidir. Deməli, onlar eyni ağacdır. V.N.Toporov folklordakı ağac şirəsini ana Tanrının südü ilə eyniləşdirmişdir. Ağac daha çox məhsuldarlıq Tanrısı ilə qarşılaşdırılır (Toporov 1991,397). Yuxarıda deyildiyi kimi, Xəzər dənizindəki ağac və onun insanlara ölməzlik verən şirəsi Xaoma adlanmışdır. Bu şirəni verən ağacın və onu qoruyan Tanrının da adı Xaomadır. Skiflər və sarmatlar həmin Tanrıya inanırdılar (Toporov 1992,578). Hətta skiflərin üç boyundan biri Xaoma içkisi hazırlayan skiflər adlanırdılar.

Bunlardan başqa, Xaomanın "bütün müalicə keyfiyyətlərinə malik olması" da yuxarıda qoyduğumuz sualı cavablandırmağa yaxşı imkan verir. Şumer mətnlərindən bilirik ki, Enki Absu Xəzər dənizində ilk insanı Ninqursaqla birlikdə yaratmışdır. Ninqursaqla sağlamlıq tanrısıdır, bütün xəstəliklərin müalicəsi onun əlindədir. Tanrının Xaoma adlanması, Xaomanın müalicə keyfiyyətləri ilə Ninqursaqla sağlamlıq tanrısı olması, Xaomanın Xəzər dənizində yerləşməsi və Enkiylə Ninqursaqla da ilk insanı məhz Xəzər dənizinin qırağında yaratdıqları digər faktlarla birlikdə belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, Şumer və türk folklorunda geniş yayılmış "dirilik suyu", "dirilik bulağı" Dirilik ağacının şirəsi

olub, Xəzər dənizində yerləşir. Makedoniyalı İskəndərin də "dirilik suyu"nu axtararkən Azərbaycana gəlməsi yuxarıda deyilənlərlə tam üst-üstə düşür.

QAYNAQLAR

1. Abdulla Bəhlul. Yusif Vəzir Cəmənzəminli və folklor. Bakı, "Elm", 1981
2. Azərbaycan folkloru külliyyatı. I c. Nağıllar. I-ci kitab (Tərtib edənlər: f.e.d. Hüseyn İsmayılov, f.e.n. Oruc Əliyev). Bakı, 2006
3. Azərbaycan nağılları (Toplayanları: Ə. Axundov və N. Seyidov). Bakı, "Azərnaşr", 1982
4. Böyük Türk Klassikləri. Ötükən
5. Fəruq Sümər. Oğuzlar (Türk dilindən tərcümə edən Ramiz Əsgər), Bakı, 1992
6. Mahmud Kaşgari. Divani-lüğətit-türk. Bakı, 2006
7. Qaqauz folkloru (tərtib və ön sözün müəllifi Güllü Yoloğlu). Bakı, "Gənclik", 1996
8. "Oğuz Kağan" dastanı (Yayına hazırlayan Prof.Dr. Muherrem Ergin), Ankara, 1988
9. Oğuznamələr (işləyib çapa hazırlayanlar və ön sözün müəllifləri Kamil Vəli Nərimanoğlu və Fəxri Uğurlu), Bakı Dövlət Universitetinin nəşri, Bakı, 1993
10. Təhmasib M.H. Əfsanəvi quşlar // Bakı, "Vətən uğrunda" dərgisi, 1945, № 5, s.93-101
11. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq ədəbiyyatında div surəti // Bakı, "Vətən uğrunda" dərgisi, 1946, № 1, s.79-92
12. Vəliyev İsmayıl. Azərbaycan miflərinə təfəkküründə sehrli quşlar // Bakı, "Dədə Qorqud", 2005, № 1, s.42- 53
13. Абай Гэсэр-хубун. Эпосея (эхирит-булагатский вариант. Подготовка текста, перевод и примечания М.П.Хомонова. Предисловие А.Уланова). ч.1. Улан-Удэ, 1961
14. Антология Шумерской поэзии (Вступительная статья, перевод, комментарий, словарь В.К.Афанасьевой), СПб, 1997
15. Героический эпос народов СССР. Москва, 1975
16. Кагаров Е.Г.Мифологический образ дерева, растущего корнями вверх // Москва. Доклады Академии Наук СССР. 1928. №15 с.331-335.
17. Рагозина З.А. История Мидии. СПб. 1903.
18. Топоров В.И. Древо жизни // Мифы Народов Мира. В 2-х т-х. т. 1. Москва, 1991. с. 396- 398
19. Топоров В.И. Хаома // Мифы Народов Мира. В 2-х т-х. т. 2. Москва, 1992. с. 578- 579
20. Штернберг Л.Я. О культе орла у Сибирских народов // Материалы Археологии и Этнографии. 5. вып. 2. Ленинград. 1925. с.728-740
21. Эрих Церен. Лунный бог. Москва. «Наука». 1976